

Авершина Аліна Олегівна,
аспірант кафедри культурології та медіакомунікацій
Харківської державної академії культури
orcid.org/0009-0004-9345-485X
avershinaalina@gmail.com

МОДИФІКАЦІЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ-ВОЇТЕЛЬКИ У ВІЗУАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

У статті розглянуто соціокультурний вимір репрезентації образу жінки-воїтельки у візуальній культурі періоду воєнного вторгнення на території України. Проаналізовано візуальний образ, який зумовлений подіями воєнної агресії. Досліджено варіації образу жінки-воїтельки на прикладі робіт українських художників Андрія Єрмоленка, Анастасії Гайдаєнко, Наталії Лещенко, Андрія Мороза, Святослава Пашука. Зазначено, що поліаспектність проблематики дослідження потребує залучення міждисциплінарного методологічного інструментарію. Реалізація культурологічного підходу здійснена шляхом залучення історичного, семіотичного, герменевтичного та структурно-семантичного методів.

Візуальний образ розглянуто як синтезований із соціально-політичних і мистецьких рецепцій і що спроможний впливати на формування сучасних форм культури, які популяризуються внаслідок соціально-політичних подій. Наголошено на тому, що за допомогою візуального конструюються стереотипи, моделі поведінки, маскуліні та фемінні ознаки гендерних ролей.

Виявлено, що образ діви-воїтельки є приналежним до світового культурного контексту й актуалізований в Україні російською воєнною агресією, зумовлений героїзацією жінок-військових, волонтерок, громадських активісток. Установлено, що образний ряд простежується із 2014 року та відображає початок змін у статусі жінки, що пояснюється нестачею чоловіків у тилу та правом жінок перебувати на фронті.

Наголошено на тому, що процес зміни гендерних ролей в українському суспільстві перебуває на початковому етапі, що відображено у двох суперечливих тенденціях – сексуалізації й андрогінізації образу діви-воїтельки. Визначено, що бойові дії на території України посилили андрогінне в жіночих зображеннях через існування в українському суспільстві стереотипного отожднення війни із чоловічою діяльністю. Показано, що характерними рисами в зображеннях жінок-воїтельок є сила, відважність і ненависть до ворога. Водночас акцентовано на сексуалізації та вульгаризації жіночності, що зумовлено пережитками патріархальності в українському суспільстві й актуалізацією андроцентричного в медіа через бойові дії.

Ключові слова: гендер, візуальна культура, образ, жінка-воїтелька, архетип, російсько-українська війна, художня культура, образотворче мистецтво, стереотип.

Avershyna Alina,
Postgraduate Student at the Department of Cultural Studies
Kharkiv State Academy of Culture
orcid.org/0009-0004-9345-485X
avershinaalina@gmail.com

MODIFICATION OF THE IMAGE OF THE WOMAN-WARRIOR IN UKRAINIAN VISUAL CULTURE DURING THE RUSSIAN INVASION

This article explores the socio-cultural dimension of the representation of the woman-warrior image in the visual culture during the military invasion of Ukraine. The visual image that emerges from the events of military aggression is analyzed, and variations of the woman-warrior image are studied using the works of Ukrainian artists as examples.

It is noted that the multifaceted nature of the research problem necessitates the use of interdisciplinary methodological tools. A cultural approach uses historical, semiotic, hermeneutic, and structural-semantic methods.

It is emphasized that visual representations help construct stereotypes, behavioral models, and masculine and feminine characteristics typical of society. The significance of the cultural reception of the artistic depiction of the woman-warrior in visual art is highlighted. It is noted that the representation of the woman-warrior in Ukrainian visual art during the period of the Russian-Ukrainian war is shaped by socio-political events in the country, which have influenced the visual imagery in the media. It is determined that the hostilities in Ukraine have intensified androgynous features in female depictions, as war is most often associated with male activity in Ukrainian society.

The visual image is considered a synthesis of socio-political and artistic receptions that can influence the formation of contemporary cultural forms popularized due to socio-political events. It is emphasized that visual representations construct stereotypes, behavioral models, and masculine and feminine traits of gender roles.

The article highlights that the process of changing gender roles in Ukrainian society is still in its early stages, reflected in two contradictory trends – sexualization and androgynization of the warrior maiden image. It is determined that the hostilities in Ukraine have intensified androgynous features in female depictions due to the existing societal stereotype of associating war with male activity.

It is shown that the characteristic features in the depictions of women warriors include strength, bravery, and hatred toward the enemy. At the same time, the article emphasizes the sexualization and vulgarization of femininity, which is caused by remnants of patriarchy in Ukrainian society and the actualization of androcentrism in the media due to military actions.

Key words: gender, visual culture, image, woman-warrior, archetype, Russian-Ukrainian war, artistic culture, visual art, stereotype.

Постановка проблеми та її актуальність.

Візуальна культура є складовою частиною сучасного життя, зокрема, під час переломних соціально-політичних подій завдяки візуальним образам репрезентується реальність. Медіа, інтернет-середовище, реклама слугують джерелом отримання інформації за допомогою візуального. Завдяки візуальному конструюються стереотипи та моделі поведінки, що притаманні соціуму, зокрема й маскуліні та фемініні ознаки. У період змін у суспільстві, що відбуваються внаслідок російської військової агресії, зображення жіночих образів актуалізується в медіасередовищі. Із числа жіночих образів на окрему увагу заслуговує репрезентація жінки-воїтельки у візуальній культурі, що зумовлена становленням нової соціокультурної парадигми, яка зумовлена воєнними діями на території України.

Аналіз останніх досліджень. Англomовний дослідник візуальної культури Ніколас Мірзоев (2009 р.) зацентрував увагу на методології візуальних студій і її зв'язку з іншими сферами гуманітаристики. Український сегмент представлено роботами Ганни Чміль (2020 р.) та Олени Павлової (2015 р.), які вивчали візуальну культуру як явище модерну, її вплив на суспільство. Якщо Вікторія Олійник (2023 р.) дослідила жіночі репрезентації на прикладах візуальної культури, то Оксана Брюховецька (2018 р.) розглянула концепт жінки-жертви в українських візуальних практиках сучасності. Проблема репрезентації гендеру в медіа

висвітлили Кейтлін Мендеш і Сінтія Картер (2008 р.). Особливості українських реалій категорії жіночого на прикладах Другої світової та російсько-української війни представлено розвідками Оксани Кісь (2015 р.) і Олесі Хромейчук (2023 р.). Тетяна Журженко (2001 р.) дослідила проблему становлення українського фемінізму у зв'язку з національною ідеєю. У роботі Олени Мартинюк (2022 р.) розглянуто особливості репрезентації фемінного в мистецтві, зумовленому подіями АТО й ООС. Безпосередньо образ Діви-воїтельки у просторі мистецьких практик України дослідила Ірина Зубавіна (2022 р.) на прикладі кінематографу. Отже, наявна потреба в культурологічній рецепції художнього образу жінки-воїтельки в образотворчому мистецтві, трансльованому за допомогою медіа, що актуалізовано російсько-українською війною.

Мета і завдання статті. Розглянути соціокультурний вимір репрезентації образу жінки-воїтельки у візуальній культурі періоду воєнного вторгнення на території України. Для досягнення мети необхідно показати кореляцію між візуальним образом і контекстом його формування. Простежити варіативність образу жінки-воїтельки на прикладах робіт українських художників Андрія Єрмоленка, Анастасії Гайдаєнко, Наталії Лещенко, Андрія Мороза, Святослава Пашука.

Культурологічний погляд на досліджуваний феномен робить його гетерогенним явищем культури, вивчення якого потребує

міждисциплінарної дослідницької методології. Історичний метод дозволяє простежити контекст візуальних трансформацій. Звернення до соціологічних вимірів візуальної культури дає змогу виявити зміни стереотипів щодо жінки та варіанти їх утілення в медіакulturі. За допомогою семіотичного, герменевтичного та структурно-семантичного методів охарактеризувати образ жінки-воїтельки в художніх практиках.

Виклад основного матеріалу. Війна на території України, що триває з 2014 р., вплинула, зокрема, на соціальні, політичні та мистецькі складові частини соціокультурного простору. Проблеми сприйняття та досвіди переживання війни актуалізовано у візуальній культурі, за допомогою якої конструюється реальність. У цьому аспекті візуальна культура, за Ніколасом Мірзоєвим, намагається створити деколоніальну генеалогію для парадоксального зближення війни, економіки, релігії, навколишнього середовища та візуальних медіа (Mirzoeff, 2009, с. 2).

У візуальній культурі транслюються образи, що відповідають соціокультурній реальності. На думку Олени Павлової, візуальний образ не є стабільним, а змінює своє співвідношення із зовнішньою реальністю в різних історичних формах культури (Павлова, 2015, с. 31). Отже, за допомогою візуальної культури транслюються тренди та стереотипи, що залежать від часу та середовища, яке впливає на їх формування. Візуальна культура охоплює широкий спектр сучасного життя людини. Зокрема, завдяки їй формується сприйняття гендеру в суспільстві.

Простежуючи зображення часів Першої та Другої світових війн у світовій і українській художніх практиках, спостерігаємо тенденції щодо зображення жіночих образів у візуальній культурі. Насамперед жінок зображували в символічних образах держави (роботи Олени Кульчицької «Возз'єднання України», «Страхиття війни»), матері (роботи Кете Кольвіц «Матері», «Жертва», «Матір з дитиною») та військової (ілюстрації американського художника Дена Сміта «WAC Air Controller» – «Жіночий армійський корпус Контролер повітря», «WAAC / This Is My War Too» – «Жіночий армійський корпус / Це моя війна теж»).

Починаючи із 2014 р. в образотворчому мистецтві актуалізуються образи жінок-військових,

волонтерок, активних громадських діячок, що об'єднуються в художньому образі жінки-воїтельки. Дані репрезентації зумовлені початком бойових дій на території України та зміною гендерних ролей у суспільстві. Або ж словами Оксани Кісь: «війна зумовлює потужну мобілізацію всіх людських ресурсів на всіх рівнях, що приводить до часткового (і найчастіше тимчасового) розмивання та послаблення жорстких меж маскуліності й фемінності: під час війни жінки часто виконують суто чоловічі ролі (годувальника, глави родини), а іноді навіть беруть безпосередню участь у бойових діях, тоді як поранені чи полонені чоловіки-воїни опиняються у слабкій і залежній позиції» (Кісь, 2015, с. 19).

У цьому аспекті варто звернути увагу на образ жінки-воїтельки, який належить до архетипу Діви-воїтельки як тієї, що має королівську кров і береться за суто чоловічі справи та війну. Дослідниця українського кінематографу Ірина Зубавіна, яка розглядає Діву-воїтельку як культурну універсалію для стародавнього світу, зазначила, що «для українського символічного універсуму репрезентації дів-воїтельок глибоко, міцно укорінені в національній міфологічній традиції, де жіночі божества мали статус рівності в магічно-містичному пантеїстичному світі дохристиянської доби» (Зубавіна, 2022, с. 20).

На сучасному етапі образ діви-воїтельки актуалізувався в період російсько-української війни як зумовлений реальними героїнями. Насамперед це жінки-військові, які захищають державу, власну сім'ю, також волонтерки та громадсько активні діячки, що активізували свою діяльність під час російсько-української війни. Зокрема, у дослідженні Олесі Хромейчук зазначено, що за роки російської війни проти України військовослужбовиці стали більш видимими, зокрема в Україні. Але привернення уваги до жінок, які воюють, не завжди свідчить про гендерну рівність (Хромейчук, 2023, с. 422).

Проте вказана дослідницею видимість простежується у візуальній культурі періоду російського вторгнення на території України. У зв'язку із цим звернімо увагу на творчість українських митців, що вдаються до репрезентації жінок-воїтельок у двох варіаціях – сексуалізації та маскулінізації. У серії плакатів Святослава Пашука під назвою «Сепаратизм

шкідливий для Вашого здоров'я» жіночі образи змальовано зі справжніх волонтерок. Жінок зображено у відвертих образах з елементами військового спорядження, що відповідає стилю пін-ап, який означає тиражований образ секс-символу.

Окрім того, сексуалізовані жіночі образи представлено в серії робіт «Краса на варті миру» Андрія Мороза, де сам автор надає коментар стосовно зображень: «Я точно не хотів принизити жодним чином військових жінок. Я захоплююсь мужністю жінок, які зараз там захищають мене тут. Як би це не звучало. Але це, зрештою, мистецтво» (2015, <https://lifepravda.com.ua/culture/2015/06/19/195861/>).

Сексуалізація жіноцтва у візуальних образах може свідчити про маргіналізацію діяльності жінок на війні, що притаманно патріархальному світосприйняттю. Або ж пов'язано із загальною сексуалізацією фемінного та маскулінного в медіасередовищі. Підтвердженням такої думки є дослідження Кейтлін Мендеш і Синтії Картер, які зазначили, що зростає кількість рекламних оголошень, які показують жінок активними, сексуальними суб'єктами, тенденція збіглася зі зростанням сексуалізації в засобах масової інформації, що означає збільшення сексуальних репрезентацій як чоловіків, так і жінок (Mendes, Carter, 2007, с. 7).

Протилежними до цих ілюстрацій є роботи Андрія Єрмоленка «Всі на захист Києва», де зображено пам'ятний знак на честь заснування Києва: три брати переодягнені у військову форму, центральною фігурою є сестра Либідь, що одягнена у бронезилет і тримає зброю. Також плакат із написом «Слава Україні! Героям Слава!», на якому зображено постаті чотирьох чоловіків-військових із різних історичних епох України, а центральною фігурою сучасності є жінка-військова. Дані зображення жінки-воїтельки транслюють силу української жінки, її незалежність і зміни гендерних ролей, коли жінка стає на захист своєї держави на рівні із чоловіками.

Як визначила Вікторія Олійник, образ жінки воєнного часу руйнує стереотипи «слабкої статі», як бачимо це в роботах Анастасії Гайдаєнко, де авторка полемізує зі стереотипом щодо приреченості жіноцтва на суто домашню працю, зображує українку, яка зашиває рану на власній нозі (Олійник, 2023, с. 273).

Образи Наталії Лещенко в серії робіт «Жіночі обличчя війни» зображено жінок-воїтельок, що сповнені сил для боротьби. Виокремимо зображення з написом «Гуляйполе», де дівчину, що уособлює місто, проілюстровано в козацькій шапці й у вбранні з написом «Воля або смерть». Аналогічний сенс мають ілюстрації з написом «Маріуполь» і «Харків», де жінки постають у військовій формі зі зброєю як такі, що готові захищати власну домівку на рівні із чоловіками.

Варто зазначити, що характерними рисами в репрезентаціях жінок-воїтельок є сила, відважність і готовність до боротьби з ворогом. Натомість зовнішній вигляд жінок у зображеннях Святослава Пащука й Андрія Мороза є вульгаризованим і сексуалізованим. Насамперед це свідчить про стереотипне сприйняття фемінності, трансльоване в медіа й українському суспільстві, що зумовлено патріархальними пережитками.

Дослідниця Оксана Кісь зауважила, що «феміністки ліберального спрямування вбачають у військовій службі для жінок одну з можливостей досягнення гендерної рівності. Жінки можуть довести своє право на рівноправність, входячи у чоловічі сфери, виконуючи чоловічі ролі, досягаючи чоловічих стандартів і в такий спосіб демонструючи свою рівноцінність» (Кісь, 2015, с. 17).

Однак у результаті проведеного аналізу спектра візуальних зображень варто звернути увагу на те, що жінки-військові сприймаються з позиції маскуліності, тобто набувають рис, що зазвичай у суспільстві належали чоловікові чи безпосередньо асоціювались як суто чоловічі. Дані характеристики можна пояснити вкоріненою патріархальною традицією та стереотипами, що притаманні українському суспільству. Із цієї причини Оксана Кісь пояснила суспільний опір ідеї участі жінок у війську баченням жіночої місії: «Жінка покликана давати життя, а не відбирати його» (Кісь, 2015, с. 20).

Зауважимо, що суспільне сприйняття жінки у війську набуває демократичного характеру, але досі жінки залишаються найбільш незахищеними в армійській структурі. Це може свідчити про наявні проблеми з гендерною рівністю та загальною патріархальністю українського суспільства.

Отже, репрезентація жінки-воїтельки в образотворчому мистецтві України періоду

російсько-української війни зумовлена соціально-політичними подіями у країні. Візуальний образ постає як відображення синтезованих соціально-політичних і мистецьких рецесій, спроможний впливати на формування сучасних форм культури, зокрема гендерно зумовлених моделей поведінки. Образ діви-воїтельки як приналежний до світового культурного контексту й актуалізований в Україні російською воєнною агресією, зумовлений героїзацією жінок-військових, волонтерок і громадських активісток. Варіативність образу жінки-воїтельки на прикладах робіт українських художників Андрія

Єрмоленка, Анастасії Гайдаєнко, Наталії Лещенко, Андрія Мороза, Святослава Пашука здійснюється у спектрі між андрогінізацією та сексуалізацією. Андрогініне в жіночих зображеннях посилюється через асоціацію війни із практиками культури, властивими чоловікам, через що фемінним образам властиві сила, відважність і ненависть до ворога. Водночас наявна сексуалізація та вульгаризація жіночності, що зумовлено залишками патріархальності в українському суспільстві та посиленням андроцентричного дискурсу в медіа внаслідок воєнних подій.

Список використаних джерел:

- Брюховецька, О. (2018). Візуальний поворот у культурі і культурології. М. Собуцький, Д. Король, Ю. Джулай (Ред.). *Культурологія: Могиланська школа*. (с. 130–165). Київ: видавець Олег Філюк.
- Зубавіна, І. (2022). Актуалізація архетипу діви-воїтельки в кінематографі України початку XXI ст. *Сучасне мистецтво*, № 18, С. 19–26.
- Кісь, О. (2015). Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністичній історіографії. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*. (с. 15–39). Київ: Арт-книга.
- Мартинюк, О. (2022). Сади толерантності: війна на Донбасі очима українських художниць. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/download/631/404/1721>.
- Олійник, В. (2023). Трансформація жіночого образу в українській ілюстрації від радянських часів до сьогодення. *Дизайн візуальних комунікацій. Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну*. № 6, С. 266–278. URL: https://www.researchgate.net/publication/376368844_Transformation_of_the_Female_Image_in_Ukrainian_Illustration_from_Soviet_Times_to_the_Present/fulltext/6574601aea5f7f0205581bc5/Transformation-of-the-Female-Image-in-Ukrainian-Illustration-from-Soviet-Times-to-the-Present.pdf.
- Павлова, О. (2015). Візуальна культура та повсякденність доби постмодерну. *Культура і сучасність*, 2, 30–35.
- Хромейчук, О. (2023). Мілітаризм та фемінізм, або як вписувати військовослужбовиць в історію війни. *Жіночі виміри минулого: уявлення досвіду репрезентації*. (с. 420–430). Львів: Видання Центру міської історії Центрально-Східної Європи.
- Чміль, Г. Людина – екран: візуальна антропологія (пост)сучасності: монографія. Київ: Інститут культурології НАМ України, 2020. 256 с.
- Художник малює українських спокусливих захисниць (2015). Вилучено з <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/06/19/195861/>.
- Zhurzhenko, T. (2001). Free market ideology and new women's identities in post-socialist Ukraine. *European Journal of Women's Studies*. URL: https://www.academia.edu/download/31134428/10_EJWS.pdf
- Mirzoeff, N. (2009). *An introduction to Visual Culture*. London and New York: Routledge.
- Mendes, K. Carter, C. (2008). *Feminist and Gender Media Studies: A Critical Overview*. Sociology Compass.

References:

- Briukhovetska, O. (2018). Vizualnyi povorot u kulturi i kulturolohi. [Visual turn in culture and cultural studies]. M. Sobutskyi, D. Korol, Yu. Dzhulai (Red.). *Kulturolohiia: Mohylianska shkola*. (s. 130–165). Kyiv: vydavets Oleh Filiuk [in Ukrainian].
- Zubavina, I. (2022). Aktualizatsiia arkhetypu divy-voitelky v kinematohrafi Ukrainy pochatku KhKhI stolittia [Actualization of the warrior maiden archetype in Ukrainian cinema of the beginning of the 21st century]. *Suchasne mystetstvo*, № 18, S. 19–26 [in Ukrainian].
- Kis, O. (2015). Zhinochi oblychchia viiny: kliuchovi temy i pidkhody u zakhidnii feministychnii istoriohrafii. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva* [Women's Faces of War: Key Themes and Approaches in Western Feminist Historiography. *Women of Central and Eastern Europe in the Second World War: gender specificity of experience in times of extreme violence*]. (s. 15–39). Kyiv: ART KNYHA [in Ukrainian].

Martyniuk, O. (2022). Sady tolerantnosti: viina na Donbasi ochyma ukrainskykh khudozhnyts [Gardens of tolerance: the war in Donbas through the eyes of Ukrainian artists]. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Retrieved from: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/download/631/404/1721> [in Ukrainian].

Oliinyk, V. (2023). Transformatsiia zhinochoho obrazu v ukrainskii iliustratsii vid radianskykh chasiv do sohodennia. [Transformation of the female image in Ukrainian illustration from Soviet times to the present]. *Dyzain vizualnykh komunikatsii. Demiurh: idei, tekhnologii, perspektyvy dyzainu*. № 6, S. 266–278. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/376368844_Transformation_of_the_Female_Image_in_Ukrainian_Illustration_from_Soviet_Times_to_the_Present/fulltext/6574601aea5f7f0205581bc5/Transformation-of-the-Female-Image-in-Ukrainian-Illustration-from-Soviet-Times-to-the-Present.pdf [in Ukrainian].

Pavlova, O. (2015). Vizualna kultura ta povsiakdennist doby postmodernu. [Visual culture and everyday life of the postmodern era]. *Kultura i suchasnist*, 2, 30–35 [in Ukrainian].

Khromeichuk, O. (2023). Militaryzm ta feminizm, abo yak vpysuvaty viiskovosluzhbovyts v istoriiu viiny. *Zhinochi vymiry mynuloho: uivlennia dosvidy reprezentatsii* [Militarism and feminism, or how to fit female military personnel into the history of war. *Women's dimensions of the past: perceptions and experiences of representation*]. (s. 420–430). Lviv: Vydannia Tsentru miskoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy [in Ukrainian].

Chmil, H. Liudyna – ekran: vizualna antropolohiia (post)suchasnosti [Man – the screen: visual anthropology of (post) modernity]: monohrafiia. Kyiv: Instytut kulturolohii NAM Ukrainy, 2020. 256 s. [in Ukrainian].

Khudozhnyk maliuie ukrainskykh spokuslyvykh zakhysnyts [The artist paints seductive Ukrainian defenders] (2015). Vylucheno z <https://life.pravda.com.ua/culture/2015/06/19/195861/> [in Ukrainian].

Zhurzhenko, T. (2001). Free market ideology and new women's identities in post-socialist Ukraine. *European Journal of Women's Studies*. Retrieved from https://www.academia.edu/download/31134428/10_EJWS.pdf [in English].

Mirzoeff, N. (2009). *An introduction to Visual Culture*. London and New York: Routledge [in English].

Mendes, K., Carter, C. (2008). *Feminist and Gender Media Studies: A Critical Overview*. Sociology Compass [in English].